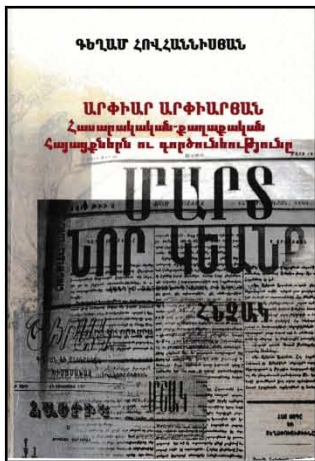

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ. Արփիար Արփիարյան. Հասարակական-քաղաքական հայացքներն ու գործունեությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2019, 265 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Ա. Արփիարյան, Արևմտյան Հայաստան, Վան, «Արարատեան ընկերութիւն», Ա. Չոպանյան, Մ. Տամատյան, Մ. Չերազ, Մ. Խրիմյան, Գ. Սրվանձտյանց, Մ. Փորթուզալյան, «Արևելք»:

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը «Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշարով» հրատարակել է ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պ. գ. թ. Գեղամ

Հովհաննիսյանի «Արփիար Արփիարյան. Հասարակական-քաղաքական հայացքներն ու գործունեությունը» ուսումնասիրությունը (խմբագիր՝ պ. գ. դ., պրոֆ. Սուրեն Սարգսյան): XIX դարավերջի և XX դարասկզբի հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, գրող, հրապարակախոս Արփիար Արփիարյանը (1851–1908) հայ մտավորականության այն փայլուն գործիչներից էր, ով խորը հետք է թողել ոչ միայն գրական, այլև հասարակական ու քաղաքական բնագավառում: Նա սրտականում է Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, ԲաժՖոռ, Մ. Խրիմյանի և ժամանակի նշանավոր այլ գործիչների այն սերնդին, որոնք խոշոր դեր են ունեցել հայ հասարակական և քաղաքական կյանքում:

Ուստի պատահական չէ, որ Ա. Արփիարյանի գործունեությանն անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ, ովքեր լուսաբանել են նրա գործունեության տարբեր ասպարեզները, իսկ Գ. Հովհաննիսյանի սույն աշխատությունը յուրօրինակ ամփոփումն է Ա. Արփիարյանի հասարակական և քաղաքական գործունեությանը:

Գրախոսվող հետազոտությունը բաղկացած է առաջաբանից, չորս գլխից, վերջաբանից, օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկից, անդրերեն և ռուսերեն ամփոփումներից ու հավելվածից:

Առաջին գլխի «Արփիար Արփիարյանի լուսավորական գործունեությունը» երկու ենթագլուխներում Գ. Հովհաննիսյանը նախ լուսաբանում է XIX դարավերջի քաղաքական Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կացությունը, իսկ երկրորդը նվիրված է Ա. Արփիարյանի կրթամշակութային գործունեությանը:

Ա. Արփիարյանն իր լուսավորչական գործունեությունը սկսում է 1864 թ., երբ ուսանում էր Կ. Պոլսի Թարգմանչաց վարժարանում: 1876 թ. ապրիլին համակիրների հետ հիմնադրում է «Արարատեան ընկերութիւնը», որի ատե-

* Ներկայացվել է 02. II. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 19. II. 2021 թ.:

նապես է ընտրվում Մկրտիչ Փորթուգալյանը, իսկ ատենադպիր՝ Ա. Արփիարյանը: Ընկերությունն իր առջև խնդիր էր դրել կրթության տարածման միջոցով նախ գավառահայություն, ապա՝ քաղաքային բնակչության շրջանում սերմանել ազգային ինքնագիտակցություն, որի վերջնական նպատակը օսմանյան տիրապետության տակ տառապող արևմտահայության մեջ ինքնապաշտպանության գաղափարի ներդրումն ու իրագործումն էր: Ընկերությունը, ի թիվս այլ խնդիրների, կարևոր էր համարում հայ կանանց ու աղջիկների կրթություն տալը: Հարկ է նշել, որ 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովը խորը հիասթափություն առաջացրեց հայության շրջանում, այնուամենայնիվ, հայ մտավորականության մի հատված չընկճվեց, այլ շարունակեց լուսավորության և ազատագրական գաղափարների քարոզչությունը, որը կատարվում էր լույս տեսնող «Արևելք» թերթում տպագրված հոդվածների ու նյութերի միջոցով: Նման մի խողովակ դարձավ նաև Թիֆլիսում հրատարակվող «Մշակ»-ը, որի էջերում Ա. Արփիարյանը հանդես էր գալիս հրապարակախոսական հոդվածներով:

«Արևելք» թերթի նպատակներից մեկն արևելահայության հետ կապերի ամրապնդումն էր, ուստի 1884 թ. ապրիլին Ա. Արփիարյանը թերթի վարչական խորհրդի կողմից գործուղվում է Կովկաս, որի պատրվակը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրություններն էին: Մայիսին, որպես Բաղեշի ներկայացուցիչ, նա ընտրվում է Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի պատգամավոր: «Արևելք»-ի վարչական խորհրդի որոշ անդամներին դուր չէին գալիս Ա. Արփիարյանի ազգային պահանջողականների դեմ ուղղված հոդվածները, ուստի նա ստիպված է լինում տեղափոխվել Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մասիս» թերթի խմբագրություն¹:

Ա. Արփիարյանի համոզմամբ՝ «քաղաքը պետք է պատրաստեր» մտավորականների, որոնք հաստատվելով գավառներում պետք է նպաստեին գյուղական բնակչության կրթական մակարդակի որոշակի բարձրացմանը, որը և պետք է լիներ գրավական ազատագրական շարժման համար կաղերք պատրաստելու համար: Առավել հայահոծ նահանգի կենտրոն Վանում դպրոց հիմնելու նրա գաղափարը պաշտպանություն է գտնում Մ. Փորթուգալյանի և Խրիմյան Հայրիկի մոտ, որը կնպաստեր ոչ միայն Վասպուրականի, այլև ողջ Արևմտյան Հայաստանի կրթության զարգացմանը: Այդ հաստատությունը դարձավ Վանի «Կեդրոնական վարժարանը», սակայն օսմանյան իշխանություններն այն փտանգավոր համարելով 1885 թ. փակեցին:

Ա. Արփիարյանը գիտակցում էր, որ հայկական դպրոցներում պետք է ներդնել դասավանդման նոր մեթոդներ, մեծ տեղ տալ հայրենասեր ուսուցիչներին՝ անկախ նրանց դասավանդած առարկաներից: Ինչպես ժամանակի երեւելի գործիչները, այնպես էլ նա համոզված էր, որ ազատագրական

¹ 1880-ական թվականներին «Արևելքը» հասարակության մի մասի կողմից որակվում էր իբրև «ռամկին անհպելի և ազնվական դասերու խորհրդակից»։ տե՛ս Լ. Գ. Մ ու ռ ա դ յ ա ն. Արփիար Արփիարյանը քննադատ և գրականության պատմաբան. — ՀՍԽՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1990, № 2, էջ 30:

պայքարի կարևոր գրավականներից է կրթությունը, իսկ Հայ Առաքելական եկեղեցին նպաստում է ազգային ինքնագիտակցության պահպանմանը:

1890 թ. Ա. Արփիարյանը Գում-Գափուի ցույցին մասնակցելու համար մի շարք մասնակիցների հետ ձերբակալվում է, և բանտից ազատվում միայն 1891 թ. սկզբին: Ա. Արփիարյանի հասարակական գործունեության մեջ մեծ տեղ էր գրավում հայության սանիտարահիգիենիկ կրթությունը: Իր հոգևածներում լուսաբանում էր առողջապահական բնույթի տարբեր հիմնախնդիրներ: Այս և այլ նպատակներով օգտագործում էր հատկապես «Հայրենիք» օրաթերթը, որի խմբագրապետի պաշտոնը ստանձնեց 1891 թ. հունվարին: Իմիջիայլոց, 1892 թ. Ա. Արփիարյանն այդ օրաթերթում հայ հասարակության պատմության մեջ առաջին անգամ հիշատակեց երիտասարդ սարկավագ Սողոմոնի (Կոմիտաս) երաժիշտ-բանահավաքի անունը²:

1894–1896 թթ. համիդյան կոտորածների ժամանակ Ա. Արփիարյանը նախընտրում է Կ. Պոլսից հեռանալ արտասահման: Լոնդոնում հիմնում և խմբագրում է «Նոր կյանք» հանդեսը, Վենետիկում՝ «Հայ հանդես» ամսագիրը, իսկ Կահիրեում խմբագրում է «Շիրակ» պարբերականն ու «Լուսաբեր» եռօրյա թերթը³:

Ա. Արփիարյանն իր գիտակից գործունեության ողջ ընթացքում աշխատում էր հասնել համազգային միասնության, վերջ տալ անվերջ տարաձայնություններին և թշնամանքներին: Իր ստեղծագործություններում «Երազի մը գինը», «Կատակ մը», «Դատապարտյալը» և այլն հանդես էր գալիս համերաշխության ու միասնության քարոզներով, սոցիալական արդարության կոչերով:

Ա. Արփիարյանը պարզորոշ տեսնում էր արևմտահայության ունեցրելումն ու շերտավորումը, սակայն նա դեմ էր դասակարգային պայքարին, քանի որ հայը թե՛ հարուստ և թե՛ աղքատ, գտնվում էր օսմանյան դժնդակ տիրապետության տակ:

Մենագրության երկրորդ գլխում՝ «Արփիար Արփիարյանի հասարակական հայացքներն ու գործունեությունը», Գ. Հովհաննիսյանն անդրադառնում է Ա. Արփիարյանի կողմից Հայ Առաքելական եկեղեցու բացառիկ դերի գնահատմանը, որը հնարավորություն է տալիս պահպանել ազգային ինքնագիտակցությունը՝ միաժամանակ քննադատելով այն հոգևորականներին, որոնք տգետ են ու շահամոլ: Մտավորականի աչքից չեն վրիպում միախռնական գործունեություն ծավալած տարբեր անձնավորություններ, որոնք «Կերթան, կմտնեն ժողովրդին մէջ, անոր նիւթական կեանքին վերաբերեալ շատ մը գործերու կը միջամտեն և անով կը սիրաշահին անոնց սիրտը» (էջ 67): Հարկ ենք համարում նշել, որ կաթոլիկ և բողոքական քարոզիչների թիկունքում կանգնած էին եվրոպական, ապա նաև ամերիկյան կառավարությունները, որոնց դիվանագիտական ներկայացուցչությունները ստիպում են օսմանյան իշխանություններին միախռններին արտոնություններ տրամադրել ու չմիջամտել նրանց ձեռնարկումներին:

² Նույն տեղում, էջ 34:

³ Ա. Արփիարյան. Երկեր (կազմ.՝ Ս. Գ. Սահակյան, առաջ.՝ Հ. Մարգարյան), Երևան, 1987, էջ VI:

Արևմտահայության ազգապահպանության խնդրում բացառիկ դեր ունեին ազգային մարմինները, հատկապես՝ Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը: Ա. Արփիարյանն անընդհատ պատգամավորներին կոչ էր անում վերջ տալ ներքին երկպառակություններին, համախմբել աշխարհիկ ու հոգևոր ուժերը: 1894 թ. մայիսին ընտրվելով Ազգային ժողովի երեսփոխան՝ նա իր ելույթներում առաջադրել էր մի շարք հիմնահարցեր, որոնք հնարավորություն էր տալիս համախմբել արևմտահայությանը: Ա. Արփիարյանը խստորեն քննադատում էր Ազգային ժողովի պահպանողական երեսփոխաններին, որոնք փորձում էին համաձայնության եզրեր գտնել կառավարության և սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հետ: Նրա համոզմամբ՝ Ազգային ժողովը պետք է զբաղվի գործնական հիմնախնդիրներով, որոնցից առաջնահերթը հայկական բարեփոխումներն են, որոնց իրականացման համար անհրաժեշտ է մշակել մտածված ազգային քաղաքականություն:

Կարելի է ենթադրել, որ վերը նշված հիմնահարցի լուծման համար Ա. Արփիարյանը կարևոր էր համարում «աքսորեալ մեծ եկեղեցականի» (էջ 88)՝ Մ. Խրիմյանի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելը:

Հետազոտության երրորդ գլխում՝ «Արփիար Արփիարյանը և արևմտահայերի ազատագրության խնդիրը», Գ. Հովհաննիսյանը, վերլուծելով Ա. Արփիարյանի «Մշակ»-ում հրապարակված հոդվածները, գալիս է այն եզրակացության, որ Բեռլինի վեհաժողովից հետո էլ ավելի սաստկացան արևմտահայերի կեղեքումները: Նման քաղաքականությունը նպատակ ուներ հարկադրել արևմտահայերին կամ լքել հայրենիքը, կամ էլ ի չիք դարձնել նրանց կողմից հակակառավարական, այսինքն՝ ազգային-ազատագրական որևէ նկրտում: Ինչպես նշում է Ա. Արփիարյանը, «Օրեցօր բարեկարգութեանց հարցը աւելի հետադիմութիւն կը նէ, քան առաջադիմութիւն» (էջ 100): Դրա վկայություններից մեկն է օսմանյան մամուլը, որոնք լի էին հակահայ հոդվածներով, փառաբանվում և խրախուսվում էին քուրդ ցեղապետները, նրանց սաղրում հայերի դեմ: Այս ամենին ավելանում է օսմանյան գրաքննությունը: Իր հերթին կառավարությունը սկսեց մահմեդականների բնակեցնել հայկական նահանգներում, որով նպատակ ուներ պակասեցնել հայերի թիվը:

Ինքնին հասկանալի է, որ եվրոպական տերությունները, գլխավորապես՝ Մեծ Բրիտանիան, սուլթանի վրա ճնշում էին գործադրում բացառապես սեփական շահերի համար: Արևմտահայության մի մասը սին հույսեր էր տածում, որ քրիստոնյա պետությունները կպաշտպանեն, սակայն հետագա գործողություններն ապացուցեցին հակառակը: Ա. Արփիարյանն իր հոդվածներում ի ցույց էր դնում Մեծ Բրիտանիայի ընդգծված թուրքամետ քաղաքականությունը, սակայն հույսեր էր կապում Ռուսաստանի հետ: Նրա համոզմամբ, այնուամենայնիվ, ռուսական տիրապետությունն ավելի նախընտրելի էր օսմանյանից՝ համեմատելով երկու կայսրությունների տիրապետության տակ գտնվող հայերի դրությունը:

Անդրադառնալով Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությանը՝ Ա. Արփիարյանը գտնում էր՝ արևելահայերը չպետք է մասնակցեն ինքնակալության դեմ ուղղված ելույթներին, որից միայն կտուժեն: Իր հոդվածներում կոչ էր անում լինել իրատես և հեռու մնալ հակակառավարական գործողություններից:

յուններին, քանի որ դա իշխանություններին առիթ կտա ձեռնարկել հակահայ քայլեր (էջ 122–123): Ինչպես նշում է Գ. Հովհաննիսյանը, «... թեև Արփիարյանի գաղափարական շրջադարձի վրա ուսական առաջին հեղափոխությունը նկատելի ազդեցություն ունեցավ, սակայն չի կարելի այն պայմանավորել միմիայն հեղափոխության գործոնով» (էջ 128):

Ա. Արփիարյանը, վերլուծելով ստեղծված իրավիճակը, հանգում է այն եզրակացության, որ հայությունն իր ազատությունը կարող է ձեռք բերել միայն սեփական ուժերով: Փաստորեն, նա նախընտրում է զինված պայքարի ուղին և, որպես ցայտուն օրինակ, մատնանշում է Զեյթունի հերոսական պայքարը, որը հանգեցրեց նրան՝ «Զեյթուն իրեն ինքնաւարտութիւնը ունեցավ, ամուր լեռներ, քանի մը հրացան և քիչ մը արիւն շատ աւելի արդյունաւոր եղան քան վեհաժողովներ, անթիվ բողոքներ, կառավարութեանց միջամտութիւններ» (էջ 130): Արփիարյանի համոզմամբ՝ միայն համաժողովրդական ապստամբությունը կարելի է հասնել հաղթանակի, սակայն միաժամանակ գիտակցում էր, որ արևմտահայության զգալի մասը չունի պայքարի փորձ և գործողությունների ծրագիր: Առանձին-առանձին գործող հայ-դուկային խմբերն ի գործ չեն հասնել արևմտահայության ազատագրության: Միաժամանակ նա սխալ է համարում անհատական ահաբեկչության մարտավարությունը՝ ի նկատի ունենալով 1905 թ. հուլիսի 21-ի Արզուկ Համիդ II-ի դեմ կազմակերպված մահափորձը: Նա գրում է. «Խնդիրը անձի վրա չէ, այլ դրութեան, հիմնովին փոփոխութեան» (էջ 140):

Ա. Արփիարյանը համամիտ էր ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Հնչակյան կուսակցության անդամ Համբարձում Պոյաճյանի (Մեծն Մուրատ) կոչին, որով առաջարկում էր իր կուսակիցներին և ՀՅԴ-ին միավորվել համագլխիկ նպատակների համար (էջ 143–144): Ինչպես նշում է Գ. Հովհաննիսյանը, «Ի դեմս Մուրատի Արփիարյանը տեսնում էր այն անհատականությունը, որը իր «բարոյականովը արժանաւոր է ազգին քուեն ստանալու», և որը կարող է դառնալ նոր համընդհանուր շարժման կազմակերպիչն ու առաջնորդը» (էջ 144): Ա. Արփիարյանի համոզմամբ՝ անհրաժեշտ է վերջ տալ ազգային կուսակցությունների՝ Հնչակյան և ՀՅԴ առճակատումներին, որը ձեռնտու է միմիայն օսմանյան ու ուսական իշխանություններին: Ըստ նրա՝ առավել միասնականը և համախմբվածը ՀՅԴ-ն է, և հնչակյանները պետք է միանան դաշնակցությանը, այլ ոչ թե՛ հակառակը (էջ 148): Ցավոք, հնարավոր չեղավ ոչ միայն հասնել երկու կուսակցությունների միավորմանը, այլև դադարեցնել նրանց միջև եղած խորը հակամարտությունները: Անհրաժեշտ է նշել, որ նշված ժամանակահատվածում հնչակյանները խորը ճգնաժամ էին ապրում. 1905 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած հինգերորդ համագումարում կուսակցությունից հեռացան Ա. Նազարբեկը, Ռ. Խանազատը և այլք: Համանման երևույթ տեղի ունեցավ 1906 թ. հուլիսին վերակազմյալ հնչակյանների համագումարում:

Ա. Արփիարյանը կոչ էր անում ազգային կուսակցություններին կազմել միասնական ինքնապաշտպանության ծրագիր, քանի որ օրեցօր սրվում էր Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի հարաբերությունները, որոնք կարող էին վերածվել լայնածավալ պատերազմի: Ա. Արփիարյանի կարծիքով

թուրքերը պատերազմի առիթն անպայման կօգտագործեն հայերի հետ վերջնականապես հաշվեհարդար տեսնելու համար (էջ 149):

Ա. Արփիարյանը կարևոր է համարում համագործակցությունը օսմանահայատակ ազգային փոքրամասնությունների՝ հույների և քրդերի հետ: Ինքնին հասկանալի է, որ օսմանյան իշխանությունները ցանկացած պատրվակ էին գտնում, որպեսզի սեպ խրեն երեք ժողովուրդների միջև:

Մեր կարծիքով, ինչ-որ տեղ հնարավոր էր համագործակցություն հայերի և հույների միջև, բայց ոչ՝ քրդերի հետ: Ի վերջո, նույն տեսակետն է հայտնում Ա. Արփիարյանը: Նա գրում է. «... գինակցություն մը միշտ դաշնակիցներու հաւասարութիւն կը ենթադրէ, իսկ մահմեդական սիրայոժար հանձն կը առնէ տուրքերու անտանելի ծանրութիւնը, քան թե թեթեւացում մը, որու գինը պիտի ըլլայ Քրիստոնէին հետ հավասարութիւն» (էջ 152–153): Միայն մի բան է զարմանալի. ինչո՞ւ է նշանավոր մտավորականի տեսադաշտից վրիպել ասորիների հետ համագործակցության հարցը:

Գ. Հովհաննիսյանը հետազոտությունում ներկայացնում է Ա. Արփիարյանի մտորումները երիտթուրքերի հետ համագործության մասին: 1896 թ. Փարիզում նա անձամբ մասնակցել է երիտթուրքերի հետ տարվող բանակցություններին: Երկու կուսակցությունների միջև համագործակցության համաձայնություն չկնքվեց, քանի որ երիտթուրքերը պահանջում էին հրաժարվել բարենորոգումներից: Ինչպես նշում է աշխատության հեղինակը, 1907 թ. երիտթուրք ղեկավարներից՝ Ահմեդ Ռեզա բեյի հանդիպումից հետո Ա. Արփիարյանը եկավ այն եզրակացության, որ նրանք ավելի վտանգավոր են և ավելի մեծ չարիքներ կարող են բերել հայության գլխին, քան Աբդուլ Համիդ II-ը (էջ 156):

Մենագրության չորրորդ գլխում՝ «Արփիար Արփիարյանի կուսակցական գործունեությունը», լուսաբանվում է Ա. Արփիարյանի կուսակցական գործունեությունը: 1895 թ. նա անդամակցում է Հնչակյան կուսակցությանը, որն էլ ավելի մեծացրեց այդ քաղաքական կազմակերպության ազդեցությունը: Նա առաջին հերթին դեմ արտահայտվեց հնչակյանների ծրագրում ամրագրված սոցիալիզմի գաղափարին՝ գտնելով «... նախ պետք է Հայաստանը ազատել օսմանեան լուծէն, ապա երբ գէթ Բուլղարիայի վիճակին⁴ ազատ Հայաստան կունենանք, այն ժամանակ կրնանք սոցիալիզմի մասին խօրհչիլ» (էջ 158): Բացի այդ, վիճաբանություն է առաջանում Կ. Պոլսի հնչակյան կազմակերպության խորհրդի կազմի վերաբերյալ: Ա. Արփիարյանն ու ընկերները չէին ցանկանում բավարարվել որպես Ֆինանսապես օժանդակողներ, այլ ցանկանում էին գործունե մասնակցություն ունենալ կուսակցության ներքին գործերին և ղեկավար դեր ունենալ (էջ 159): Հավատարիմ իր որդեգրած քաղաքական գծին՝ Ա. Արփիարյանը Տրապիզոնում փորձում է տեղի հնչակյաններին համոզել, որ նպատակահարմար է կուսակցության ծրագրից հանել սոցիալիզմի մասին զրույթը, սակայն ապարդյուն:

Հավանաբար, կուսակցության մեջ իր ազդեցությունը մեծացնելու և ավելի մեծ հեղինակություն ձեռք բերելու նպատակով Ա. Արփիարյանը,

⁴ 1878–1908 թթ: Բուլղարիան վասալական կախման մեջ է գտնվել Օսմանյան կայսրությունից:

գալով Երևան, Ռ. Խանազատին առաջարկում է իր բնույթով արկածախնդիր ծրագիր, որի նպատակը Կ. Պոլսի գրավումն էր: Ինքնին հասկանալի է, որ դա կարող էր հանգեցնել հայուլթյան համար աղետալի հետևանքների (էջ 160): Կրկին սրվեցին Ա. Արփիարյանի և կուսակցության հարաբերությունները:

Շուտով տարաձայնություններ առաջացան նաև Դաշնակցության հետ: Ա. Արփիարյանը քննադատում էր ՀՅԴ-ին սուլթանի հասցեին սպառնալիքների համար, որին գումարվեցին նաև այլ հարցեր: Իրավիճակն այն աստիճան սրվեց, որ 1895 թ. դեկտեմբերի 25-ին դաշնակցականները նրա դեմ մահափորձ կազմակերպեցին, սակայն միայն վիրավորեցին:

Հնչակյան կուսակցությունում գնալով աճում է դժգոհությունը կուսակցության ղեկավարությունից: Կուսակցականների շրջանում տեղեկություններ են տարածվում, թե, իբր, Ա. Արփիարյանը դավաճան է, դրամաշորթ և այլն (էջ 165): Գ. Հովհաննիսյանի կարծիքով՝ այս ամենն օգտագործվում է Կ. Պոլսի ՀՅԴ կոմիտեի կողմից Ա. Արփիարյանին զրպարտելու ու չեզոքացնելու համար (էջ 166): Քանի որ Օսմանյան կայսրությունում մնալը դառնում է վտանգավոր, նա հեռանում է Լոնդոն և այնտեղ հիմնում «Մարտ» թերթը (1897 թ.) և «Նոր կյանք» երկշաբաթյա հանդեսը (1898), որոնք դառնում են վերակազմյալների պաշտոնաթերթերը:

1896 թ. սկզբին Լոնդոնում հնչակյան կուսակցության աչքի ընկնող անդամները հանդես են գալիս Ավետիս և Մարտ Նազարբեկյանների կողմից առաջադրված ռազմավարական գործողությունների դեմ, որոնց հետևանքով գրգռում էին թուրքերին ու նոր ջարդերի առիթ տալիս (էջ 167):

1896 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնում հրավիրվում է Հնչակյան կուսակցության ընդհանուր պատգամավորական ժողով, որտեղ Ա. Արփիարյանը, Մ. Տամատյանը, Լ. Մկրտչյանն ու այլք առաջադրում են հրաժարվել սոցիալիզմի գաղափարից, սակայն Նազարբեկյան ամուսինները և նրանց կողմնակիցները շարունակում էին պաշտպանել որդեգրած ռազմավարությունն, ու կուսակցությունից հեռացվում են աչքի ընկնող մի շարք գործիչներ (էջ 174): Վերջիններս հիմնում են նոր կենտրոնական վարչություն և 1898 թ. հոկտեմբերի 9–11 Ալեքսանդրիայում կայացած երկրորդ պատգամավորական ժողովում նորաստեղծ կուսակցությունն անվանում են Վերակազմյալ և որոշում են կենտրոնանալ բացառապես արևմտահայուլթյան ազատագրության խնդրի վրա (էջ 175): Վերակազմյալներն իրենց մասնաճյուղերը հիմնեցին ԱՄՆ-ում, Կիլիկիայում, Բուլղարիայում, Կ. Պոլսում և այլ վայրերում: Միաժամանակ քայլեր ձեռնարկվեցին ՀՅԴ-ին միանալու համար, որը, սակայն, տեղի չունեցավ, քանի որ Դաշնակցությունը պահանջում էր Ա. Արփիարյանին հեռացնել կուսակցությունից՝ հիմնվելով այն կեղծ տեղեկատվության վրա, թե, իբր, նա դավաճան է (էջ 178–179):

ՀՅԴ-ն անողոք պայքար սկսեց Ա. Արփիարյանի դեմ և 1899 թ. «Դրոշակ»-ի հավելվածում նա «Հայտարարվեց որպես դավաճան և թուրքական ոստիկանության լրտես» (էջ 180): Նշենք, որ այս ապատեղեկատվությունը հերքվել է ժամանակի նշանավոր գործիչների, այդ թվում՝ Արշակ Զոպանյանի, Երվանդ Օտյանի, Վահան Թեքեյանի և այլոց կողմից (էջ 189, 200): Վերը նշված մեղադրանքները պատճառ դարձան, որպեսզի Ա. Արփիարյանը 1901 թ. հունվարի 15-ին լքի Հնչակյան կուսակցության շարքերը, սակայն

չարունակեց իր գաղափարական պայքարն ընդդիմադիրների հետ: Այս ամենի արդյունքում՝ 1903 թ. փետրվարի 15-ին Վենետիկում Ա. Արփիարյանի դեմ կատարվեց երկրորդ մահափորձը. նա դարձյալ վիրավորվեց: Իտալական ոստիկանությունը տված ցուցմունքում Ա. Արփիարյանը հայտարարեց, որ «իմ դեմ կատարուած մահափորձը հավանորեն Աբդուլ Համիդի կողմէն սարքուած էր» (էջ 210):

1905 թ. Ա. Արփիարյանը հաստատվում է Կահիրեում և ստանձնում «Լուսաբեր» թերթի խմբագրի պաշտոնը: 1908 թ. փետրվարի 12-ին նրա դեմ կազմակերպված մահափորձի արդյունքում նա սպանվեց. փետրվարի 14-ին տեղի ունեցավ նրա հուղարկավորությունը: Մարդասպանը, ով ձերբակալվեց, իրեն անվանեց Պետրոս Հյուսնյան, սակայն պարզվեց, որ նրա իրական անունը՝ Հովսեփ Ալիփուհարյան է՝ Նյու Յորքից: Հետաքննության ընթացքում հայտնի դարձավ, որ նա չի էլ ճանաչել Ա. Արփիարյանին, միայն իրեն հայտնել են՝ նա դավաճան է, իսկ հանձնարարությունը ստացել է ոմն Ալեքսան Արզույանից, «Ազատ բեմ» թերթի խմբագիր Լևոն Լարենցից և Նույն թերթի տնօրեն Զարեհ Գոչյանից (էջ 219–221): Մ. Փորթուգալյանի բնորոշմամբ՝ այս քաղաքական սպանությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «թուրքի հացին եղ քսել» (էջ 220):

Հարկ ենք համարում նշել, որ Գ. Հովհաննիսյանի կողմից կատարվել է լայնածավալ հետազոտական աշխատանք, որով ամփոփվել է հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր դեմքերից մեկի՝ Ա. Արփիարյանի հրապարակախոսական, հասարակական և կուսակցական գործունեությունը:

Գ. Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունը հետ կապված ունենք մի շարք նկատառումներ.

1. օգտագործվում է «քաղաքական կուսակցություններ» եզրույթը, որը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ,

2. աշխատությունը չունի անձնանունների և տեղանունների անվանացանկ,

3. հատակեցված չէ՝ Ա. Արփիարյանի սպանությունն անհատների, թե կուսակցության կազմակերպածն էր,

4. օգտագործված չէ՝ Հ. Ա. և ա գ ե ա ն. Արփիար Արփիարեանի սպանությունը, Գահիրէ, 2018, ուսումնասիրությունը:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, նոր պատմության բաժնի վարիչ, ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիրի ու Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատ, կամավորական շարժում, Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանական մարտեր, հայկական ոստիկանության պատմություն: Հեղինակ է 6 մենագրության և շուրջ 200 հոդվածի:

rubensahakyan58@gmail.com